

Çekim Ekli Özneler

DR. TAHİR KAHRAMAN

Türk Dili dergisinin 679. (Temmuz 2008) sayısında, Yrd. Doç. Dr. Turgut Baydar'ın "+DAn Ekli Özneler Üzerine" adlı yazısı yayınlandı. Yrd. Doç. Dr. Baydar, yazısının sonuç bölümünde şu öneride bulunuyor: "Bu durumda da 'özne, fiile çokluk ve iyelik eklerinden başka çekim eki almadan bağlanır.' Hükmünü 'özne, fiile çokluk, iyelik ve çıkma hali eklerinden başka çekim eki almadan bağlanır.' şeklinde ifade etmemiz gerekmektedir." (22. s.)

Öznenin yükleme bağlanma biçimini, Türkçe anlatımdaki kimi uygulamalara bakarak daha kapsamlı düşünmek gerektiği kanısındayız. Bunu yaparken, önce "gerçek özneler" için yapılan çeşitli uygulamaları belirtip sonra da öteki özne çeşitleri yönünden konuyu değerlendirmek istiyoruz.

A. Bilindiği gibi, gerçek özne yükleme, adın yalın durumunda çekimlenerek bağlanan bir ögedir: *Ocak sönmüş, serçe üşüdü, siz bunu görmeyiniz, Sübeyla bü-yüyor, yeşil sarıyla mavi karışımıdır...* örneklerindeki altı çizili gerçek öznelerde olduğu gibi. Ancak, Türkçe anlatımda kullanılan kimi gerçek öznelere çekim ekleri ulanabilmekte ve bu öznelerin aldıkları çekim ekleriyle yükleme bağlandıkları sanılmaktadır. Böylece gerçek öznenin, "adın yalın durumunda bulunma" özelliği bozulmuş gibi görünmektedir. Söz konusu ettiğimiz bu uygulamaları maddeler halinde örneklendirelim:

1. Sözü söyleyen kişi, özneyi bilmediği ve "sorma – öğrenme" ihtiyacı duyduğu zaman, bu amaçla kurduğu tümcenin gerçek öznesini soru ekiyle yükleme bağlayabilmektedir: *Ali mi kazandı, bugün bize Özlemler mi gelecek, camları bu çocuk mu kırdı, bu sedirler mi çok pahalı...* örneklerindeki altı çizili gerçek özneler gibi.

2. Anlatımda "bağlama" ve "vurgulama" amaçlı bir ek olarak çeşitli kullanımları görülen +sE eki, gerçek öznelere de aynı amaçla ulanabilmekte ve onları yükleme bağlamış görüntüsü verebilmektedir: *bütün yarışçılar ülkelerine döndü, Tekin'se orada biraz daha kaldı; Selim bu işi beceremedi, Suna'ysa iyi bir sonuç aldı...* örneklerindeki altı çizili gerçek özneler gibi.

3. Eyleme - oluşa bir "süreklilik" anlamı katmak amacıyla kullanılan ek-fiil çekimli özneler de, almış oldukları +Dİr ekiyle "çekim ekli gerçek özne" görü-

nümündedir: *salonda bir fısıltıdır başladı, şaşılacak bir uygulamadır sürüyor...* tüm-celerindeki altı çizili gerçek özneler gibi.

4. Özne öbeğinin öğelerini – sözcüklerini birbirine bağlama görevi yapan, dolayısıyla özne öbeğinin iç yapısını ilgilendiren iyelik ekleri de, gerçek öznenin “yükleme yalın durumunda bağlanma” özelliğini bozmuş görüntüsü verebilmektedir: *(bizim) evlerimiz yangında yanmadı, onun görevi buymuş, senin işin bitti, (sizin) sormadığımız kaldı mı ...* örneklerindeki altı çizili gerçek özne örneklerinde olduğu gibi. Gerçekte, bu çekim eklerinin anlatımdaki işlevi, özneyi yükleme bağlamak değil, özne öbeğini oluşturan sözcükleri birbirine bağlamaktır.

5. Bir ad çekim eki olan çoğul eki +IEr almış gerçek özneler de öznenin, adın yalın durumunda çekimlenerek yükleme bağlanma özelliklerine aykırı bir yapıdaymış gibi görünebilirler: *Beyler çok sevinçli, sorunlar birikti, taşlar yerinden oynadı, tutuklular üç gün önce başkaldırmışlar...* örneklerindeki gibi.

Yukarıdaki 5 maddede belirtilip örneklenen özneler birer gerçek öznedir. Bunların almış oldukları çekim ekleri, “adın yalın durumunda olmaları” gerçeğini değiştirmez. Bu çekim eklerinin her birinin, ilgili maddede belirtilen gerçek öznelere ulanma nedenleri değişiktir.

32

B. Yapılarında iyelik eki bulunan fiil öbeklerinin yüklem olduğu tümcelerde çekim ekli özneler bulunmaktadır. Örneğin; “*annemin bugün torununu göreceği tutmuş*” tümcesindeki “*göreceği tutmuş*”, “beklenmezlik - istenmezlik” anlamları taşıyan bir fiil öbeğidir. Buradaki temel eylem “gör-“, yardımcı eylem “tut-“ fiilleriyle anlatılmaktadır. Bu özelliği nedeniyle, “*göreceği tutmuş*” öbeğini tümcenin yüklemi olarak kabul etmek zorundayız. “*Göreceği tutmuş*” yüklem olunca, özneyi bulmak için ona “*göreceği tutan kim?*” sorusunu yöneltmeliyiz. Bu soruya “*annem*” yanıtını alabiliriz. Ancak, “*annem*” sözcüğü, tümcemizde “*annemin*” biçimindedir. Bu özneyi yükleme bağlayan ek de bir ad durumu ekidir. Biz bu eke “belirten (tamlayan) durumu eki” diyoruz.

Belirten (tamlayan) durumundaki bir ad, bu ve benzeri tümcelerin öznesi olabilmektedir. Böylece, “öznenin yalın durumunda olması gerektiği” özelliğine aykırı bir uygulama ortaya çıkmış olmaktadır.

Biz, bu duruma şöyle bir açıklama getiriyoruz: “*annemin*” sözcüğü, bu tümcede çift görevlidir:

a. Bu sözcüğün birinci görevi; anlatımca (aldığı ek ve yüklemle kurduğu ilişki bakımından) “*göreceği*” temel fiilinin belirten (tamlayan) ögesi olmaktır. “*annemin*” sözcüğü, +İN ekini belirtenlik görevi nedeniyle almıştır.

b. İkinci göreviyse, tümcenin “mantıkça” öznesi olmaktır. +İN ekini alıp yapı bakımından “gerçek özne” özelliğini yitiren bu sözcüğe “mantıkça özne” di-

yebiliriz. Çünkü, “göreceği tutmak” eyleminin yapıcısının, “sözü söyleyen kişinin annesi olduğu”nu mantığımız bilmektedir. “annemin” sözcüğünün gerçek özne olabilmesi için, hem eylemin yapıcısı olduğunun mantıkça kabul edilmesi hem de yapıcı (yükleme yalın durumunda bağlanma özelliğiyle) özneliğe uygun olması gerekirdi.

Türkçe anlatımda, söz konusu ettiğimiz “anlatımca belirten –mantıkça özne” konumunda sayılabilecek başka örnekler de vardır:

a. “Belirtilen (tamlanan)” ögesi eylem, iş, oluş adlarından oluşan belirtili ad takımlarındaki “belirten (tamlayan)” ögeler birer (anlatımca belirten - mantıkça özne” dir: *oğlumun zamanı ayarlayamaması beni kaygılandırıyor, suyun sessiz akanından korkulur...* örneklerindeki altı çizili ögeler gibi. Buradaki “oğlumun” belirteni, “ayarlayamaması” fiilimsisinin; “suyun” belirteni de, “akanı” fiilimsisinin mantıkça özneleridir.

b. Belirtilen ögesi iyelik ekli ortaçlardan oluşan tümcemsilerde, birer “anlatımca belirten - mantıkça özne” bulunmaktadır: *arabanın hızla yol aldığını görüyordum, müdürün ona kızacağını biliyordum...* örneklerindeki gibi. Buradaki “arabanın” belirteni, “yol aldığını” fiilimsisinin; “müdürün” belirteni de, “kızacağını” fiilimsisinin mantıkça özneleridir.*

C. “*Bu okul bir bayırseverce yaptırılmış*”, “*tapular onlarca delindi*”, “*kaldırımlar belediyece düzeltildi*” gibi tümcelerdeki altı çizili öznelere; kimi dilciler “örtülü özne” (Dizdaroğlu, Hatiboğlu), kimi dilciler “mantıkça özne” (Şimşek, Kahraman), kimi dilciler de “mantıkça kimse” (Banguoğlu) adını veriyorlar. Bu özneler, görüldüğü gibi, adın “görelilik - karşılaştırma (eşitlik)” durumunda çekimlenerek, bu durumun eki olan +CE ile yükleme bağlanmışlardır.

D. Geçişli fiil tabanlarından türetilmiş edilgen fiillerin yüklem olduğu tümcelerde, yüklem bildirdiği eylemin gerçek yapıcısının karşılığı olan, ancak “adın yalın durumu”nda olmadığı için gerçek özne olarak gösterilemeyen mantıkça özneler, yükleme +IE ekiyle de bağlanabilmektedir: “*Bu güçlü parmaklarla kükrekler kavranıyordu*”, “*en zor sorunlar onun şaşmaz aklıyla çözümleniyor*”, “*bütün cepbeler bu orduyla tutuldu*” örneklerindeki altı çizili mantıkça özne örneklerinde olduğu gibi. Bu örneklerdeki mantıkça özneler de, adın yalın durumunda değil, araç - birliktelik durumunda çekimlenerek yükleme bağlanmışlardır.

E. Geçişsiz fiil tabanlarından -r, -t, -DİR eklerinden biriyle türetilmiş olan oldurgan çatılı fiiller, bu eki almadan önceki tabanlarının bildirdiği eylemler dik-

* Fiilimsiler; birer fiilden türeyen çift görevli sözcük ya da sözcük öbekleri oldukları için; eylem - oluş bildiren, dolayısıyla, birer yargı bildirebilen sözcük ya da sözcük öbekleridir. Anlatım içinde onların oluşturdukları sözcük kümelerini, tamamlanmamış ve bağımlı yargılar bildiren “tümçemsiler” olarak kabul ediyoruz. Bu tümçemsilerin özneleri ve tümleçleri bulunabilmektedir. Bu nedenle, yalnız bağımsız yargı bildiren tümcelerin öznelerini değil, fiilimsilerin oluşturdukları tümçemsilerin öznelerini de değerlendirmelerimize katıyoruz.

kate alınarak birer mantıkça özneye bağlanabilir. Örneğin, “gece yarısından sonra koyunları kaçırdı” tümcesinde, “kaçıran” “o”dur. Ama “kaçan” da “koyunlar”dır. Bu nedenle, “koyunlar” bu tümcenin mantıkça öznesi olarak kabul edilebilir. Böyle kabul edilince de, bu mantıkça özne, yükleme “nesne durumu (yükleme durumu)” eki olan +İ ekiyle bağlanmış olur.

F. Geçişli fiil tabanlarından -r, -t, -DİR eklerinden biriyle türetilmiş ettirgen çatılı fiiller de, bu eki almadan önceki tabanlarının bildirdiği eylemler dikkate alınarak birer mantıkça özneye bağlanabilir: “Evi satacağımı komşulara duyurdum” örneğinde olduğu gibi. Burada, “duyuran” “o” ama “duyan” “komşular”dır. Yükleme “yalın durumu”nda çekimlenerek ilişki kurduğu için, “o” anlatımca öznedir. Yükleme “yönelme durumu” eki +E ile bağlanan “komşulara” sözcüğü de mantıkça özne olarak kabul edilebilir.

Sonuç: Yukarıdaki örneklerden, örnekler üzerindeki açıklama ve yorumlardan anlaşılacağı gibi; Türkçe anlatımda kullanılan öznelerin hepsi, “çekim eki alma” ve “ad durumları” bakımlarından aynı özelliği göstermezler. Bu konudaki kuralları belirlerken, değişik türdeki özneler için değişik kurallar belirlenmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır:

34

a. Gerçek özneler, adın yalın durumunda çekimlenerek yükleme bağlanırlar. Sözü söyleyen, çeşitli anlatım amaçlarını gerçekleştirmek için, tümcesinin gerçek öznesine birtakım çekim ekleri ekleyebilse de; gerçek özneler, yalın durumu dışında ekli ya da eksiz bir ad durumunda çekimlenmezler.

b. Anlatımca özneler (sözde özneler), yükleme herhangi bir durum eki almadan bağlanırlar. Yükleme durum eksiz bağlanan adın durumuna, “yalın durumu” ya da “eksiz nesne durumu” denilse de, “durum eksiz bağlantı” özelliği değişmez.

c. Mantıkça özneler; yükleme ilişkilerini, çeşitli durumu ekleriyle ya da başka çekim öğeleriyle (tarafından, yüzünden... gibi) kurabilirler.

Kaynaklar:

- Banguoğlu Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İst. 1974
 Baydar Turgut, +DAn Ekli Özne Üzerine, TDK - *Türk Dili* dergisi, Temmuz 2008, 679. sayı
 Bilgegil M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah yayınları, İst. 1984
 Dizdaroğlu Hikmet, *Tümcebilgisi*, TDK yay., Ankara 1976
 Ediskun Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İst. 1985
 Gencan Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, TDK yay., Ankara 1979
 Hatiboğlu Vecihe, *Türkçenin Sözdizimi*, TDK yayınları: 353, Ankara 1972
 Kahraman Tahir, *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi* 3. baskı, Dumat, Ankara 2005
 ———, *Çağdaş T.Türkçesindeki Ad Çekim Ekleri ve Bunların İşlevleri*, Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2007.
 Şimşek Rasim, *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon 1987.